

اخلاق منصوری و نسخه‌های خطی آن*

علی محمد پشندار**

پیشینه

دانشمندان و ادیبان ایرانی از روزگار سامانیان تاکنون موضوعات متعدد و متنوعی در قالب نثر فارسی پروراندند و از این رهگذر آثار علمی و ادبی و عرفانی ارزشمندی به یادگار گذاشته‌اند. از جمله موضوعات مهم که در طول ۱۳ قرن اخیر پیوسته مدار نثر و نگارش عالمان اهل ذوق بوده و هیچ‌گاه از رونق آن کاسته نشده اخلاق یا حکمت عملی است.

حکمت عملی با سه بخش ارسطویی آن یعنی تهذیب نفس، تدبیر منزل و سیاست مُلک در قرون اولیه اسلامی به دست دانشمندانی چون فارابی (۳۳۹-۲۶۰ق)، ابواسحاق کندی (وفات: ۲۸۵ق)، ابوالحسن عامری (وفات: ۳۸۱ق)، ابوعلی مسکویه، ابن سینا (۴۲۸-۳۷۰ق) پرورده شد و در قرن هفتم به دست خواجه نصیرالدین طوسی (۶۷۲-۵۹۷ق) در قالب *اخلاق منصوری* به اوج محتوایی و ادبی خود رسید.

چکیده: اخلاق‌نویسی در گستره فرهنگ ایرانی عمری طولانی دارد. پیش از اسلام پندنامه‌ها و اندرزنامه‌ها و پس از اسلام ابتدا فلاسفه عربی‌نویس ایرانی، سپس دانشمندان و ادیبان فارسی‌گوی آثار متعددی در این زمینه آفریده‌اند. نقطه آغاز این مسیر ابوعلی مسکویه (۴۲۱-۳۲۰ق) با تهذیب‌الاخلاق است و قله آن خواجه نصیرالدین طوسی (۵۹۷-۶۷۲ق) با کتاب ارزشمند *اخلاق نصیری* است که پس از وی به فاصله دو قرن کتاب مستطاب *اخلاق منصوری*، به قلم صدرالحکما میرغیاث‌الدین منصور حسینی دشتکی شیرازی (۸۶۶-۹۴۹ق)، به رشته تحریر درآمد. این اثر از حیث ارزش محتوایی که با چاشنی فلسفی - عرفانی و گرایش به اشراق و وحدت وجود ابن‌عربی نوشته شده، اثری گرانقدر است و از مهمترین آثار مؤلف به زبان فارسی است. از حیث نثر ادبی و ارزش هنری ابیات و اشعاری که در آن از شاعران ادب و عرفان ایران اسلامی آمده درخور توجه است.

شاید به همین دلیل از این اثر نسخ متعددی در دست است که حتی دو نسخه از آنها به زمان حیات مؤلف اختصاص دارد. در این مقاله نسخ خطی محل رجوع نگارنده معرفی و بررسی شده است.

کلیدواژه: تاریخ ادبیات در ایران، اخلاق‌نویسی، *اخلاق منصوری*، *اخلاق نصیری*، حکمت عملی.

* کتاب *اخلاق منصوری* به تصحیح و تحقیق نگارنده منتشر شده است.
** عضو هیئت‌علمی دانشگاه پیام‌نور، مرکز تهران.

پس از خواجه‌نصیر نیز ادبا و دانشمندان با همان شیوهٔ او اخلاق‌نویسی را ادامه دادند.

اخلاق منصوریه و جایگاه آن در میان کتب اخلاق

این اثر از کتب قابل توجه در تاریخ نگارش فارسی است که تا حدی به *اخلاق ناصری* نظر داشته و با تفاوت‌هایی در نثر و محتوا از پیروان سبک خواجه است.

خواجه نصیر، خود از حیث موضوع، به کتاب *تهذیب نفس (طهارة الاعراق)* ابوعلی مسکویه رازی نظر داشت؛ به طوری که اثر ابوعلی را که فقط در تهذیب نفس بود، ترجمه کرد و دو بخش دیگر حکمت عملی، یعنی تدبیر منزل و سیاست مُدُن، را نیز بر آن افزود. از این زمان به بعد اخلاق‌نویسان هرگاه کتابی در این موضوع نوشتند هم در نثر و هم در محتوا به کتاب *اخلاق ناصری* نظر داشتند.

پس از *اخلاق ناصری*، حسن بن روزبهان شیرازی، به سال ۹۳۳ قمری *اخلاق شمسی* را نوشت و جلال‌الدین دوانی کازرونی (۹۰۸-۸۳۰ ق) کتاب *لوامع الاشراف فی مکارم الاخلاق* مشهور به *اخلاق جلالی* را نگاشت.

غیاث‌الدین منصوردشتکی شیرازی (۹۴۹-۸۶۶ ق) در حدود سالهای ۹۰۰ قمری به قصد نقد و تعلیقه‌نویسی بر *اخلاق جلالی*، *اخلاق منصوریه* را نوشت.

مؤلف اخلاق منصوریه

امیرغیاث‌الدین منصور فرزند میرصدرالدین دشتکی شیرازی (۹۴۹ - ۸۶۶ ق) شاید از برجسته‌ترین عالمان خاندان دشتکی شیرازی در قرن دهم هجری است. وی جامع معقول و منقول و دانای فروع و اصول بود و در کلام و فقه و تفسیر و ادب و عرفان نیز دست داشت.

نقل است که در چهارده‌سالگی داعیهٔ جدل و مناظره با علامه جلال‌الدین دوانی داشت. وی در بیست سالگی از تحصیل علوم فراغت یافت.

میرغیاث‌الدین و پدرش میرصدرالدین، که هر دو به

صدرالحکما و غوث‌العلماء و خاتم‌الحکما لقب یافته‌اند، در سیر تفکر فلسفی ایران پس از خواجه نصیرالدین طوسی از حلقه‌های اصلی به شمار می‌آیند که مکتب فلسفی مشائی ابن‌سینا را در شیراز پی‌ریزی کردند به طوری که زمینه را برای ظهور بزرگانی چون میرداماد و مولی‌صدرالدین شیرازی (ملاصدرا) فراهم آوردند.

از جناب میرغیاث‌الدین بیش از ۸۰ اثر در علوم مختلف عقلی و نقلی ثبت شده که بیشترین آثار، همچنان که شیوهٔ عالمان عصر او بوده، به عربی نگارش یافته است. از امیرغیاث‌الدین چند اثر به فارسی ثبت شده که شاید مهمترین آنها مجموعه‌ای دایرةالمعارف گونه با عنوان *جام‌جهان‌نماست*. این اثر شامل چند بخش در حساب، هیئت، ریاضی، احکام نجوم و طبیعیات و معرفت قبله و عروض و قافیه است.

تاکنون تعدادی از رسالات این مجموعه به دست آمده و شناسایی شده است. اما مهمترین و مفصلترین رسالهٔ این مجموعه *اخلاق منصوریه* است که متن مصحح‌نگارنده با مقابلهٔ ۹ نسخه به ۲۰۰ صفحه رسیده است.

از این رساله نسخ متعدد استنساخ شده به طوری که دو نسخه از آنها در زمان حیات مؤلف انجام گرفته است. این نکته گویای آن است که خوانندگان به این اثر اقبال داشته‌اند.

اخلاق منصوریه کتابی در حکمت عملی (معرفت نفس) *اخلاق منصوریه*، رسالهٔ اولی از وجه ثالث، از مجموعهٔ *جام‌جهان‌نماست*. اشاره شد که *اخلاق منصوریه* به قصد نقد *اخلاق جلالی* تألیف شده که مؤلف ضمن نقد نظرات جلال‌الدین دوانی، نظرات و دیدگاههای خود را نیز بیان کرده است.

اخلاق منصوریه از سه بخش ارسطویی حکمت عملی (تهذیب نفس، تدبیر منزل و سیاست مُدُن) بیشتر به بخش نخست، یعنی تهذیب نفس، پرداخته و فقط در

فضایل است، چه طبع لطیف را با صور ظریفه به حکم جنسیت که علت ضمّ است میلی عظیم تواند بود. بیت:

غلام عشق شو کاندیشه اینست
همه صاحب‌دلان را پیشه اینست

... و این شعار حکمای الهیین است و در تلطیف سرّ و تنویر روح مدخلی تمام دارد. چه هر جا که خورشید جهان‌افروز عشق به حکم «و اَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا» (سوره زمر: آیه ۶۹) از افق روح انسانی برآید. کتابف طبیعت روی به مغرب افول نهاده، راه عدم پیماید و هر جا که آتش علم سوز شوق که «لَا تُبْقَى وَ لَا تَدْر» (سوره مدثر: آیه ۲۸) وصف اوست، در صحرای وجود درگیرد، ارضیت طبیعت را به کلی بسوزاند... و از این جهت حکما (ابن‌سینا) گفته‌اند: سه چیز موجب جودت ذهن و لطافت نفس است: یکی عشق عقیف، دوم فکر لطیف و سوم سماع و عطف از قایلی زکی شریف و مشایخ صوفیه طالب را در ابتدا به عشق ارشاد فرموده‌اند: «از این بهتر چه باشد حُسن ارشاد».

مؤلف محترم در مجله نخست کتاب نیز سخن در بیان ماهیت انسان و اشارات به طریق سعادت در جهان به میان آورده و در آغاز از عشق سخن رانده است:^۲

تجلیه اول: جلوه منشی دیوان وجود و فتح ابواب فیض وجود جز عشق نبود و نخواهد بود. بی‌اشراق صبح مشیت که پرتو ازلی است نور وجود بر هیچ ذره نتافته و کی تابد و بی‌امداد اقطار برقرار عنایت که فیض سحاب ارادت لم یزلی است سبزه هستی از خشکزار امکان، امکان نشو و نما نیافته و کی یابد. بیت:

بی بدرقه عشق ز وادی عدم
چیزی به ره وجود نهاده قدم

۱. متن مصحح رساله (ص ۲۰۰-۱۹۴) با تصرف و تلخیص.
۲. متن مصحح رساله (ص ۹-۶)، با تصرف و تلخیص.

یک بخش مختصر به اخلاق در فضایل و رذایل ملوک (= سیاست مُلُک) اشاره کرده است.

محتوای کتاب

از آنجا که مؤلف کتاب، میرغیاث‌الدین منصور، فردی با اندیشه فلسفی مشائی است و از حیث اندیشه کلامی و امام‌دار خواجه‌نصیرالدین طوسی و از نظر عرفان، به طرز عجیبی، به شیخ اشراق و آثار او اهتمام ورزیده است، تأثیر هر سه نوع اندیشه و نگرش در این کتاب به خوبی آشکار است.

وی در شرح شفای بوعلی کتاب نوشته و بر تجرید الاعتقاد و هیاکل النور شیخ اشراق سهروردی نیز شرح نگاشته و شیفتگی خود را نسبت به مشرب اشراقی و مشائی نشان داده است.

میرغیاث‌الدین و پدرش میرصدرالدین (سید سند) از پایه‌گذاران مکتب فلسفی شیراز در قرن دهم هجری هستند. وی با این زمینه‌های فکری فلسفی و اشراقی، از سویی، و عقاید کلامی با گرایش شیعی، از سوی دیگر، آثار متنوعی به نگارش در آورده که یکی از مهمترین آنها به زبان فارسی اخلاق منصوری است.

کتاب اخلاق منصوری، بنا به تصریح مؤلف، در آغاز با شرح «عشق» شروع شده و با توصیف «عشق» نیز پایان یافته است.

اخلاق منصوری مشتمل بر دو مجله که مجله اول چهار تجلی است و هر تجلیه چند جلوه دارد و مجله ثانیه سه تجلیه است که باز در هر تجلیه چند جلوه، تذکره، تنبیه و یک «اشراق» آمده است.

مؤلف در آخرین فصل کتاب، یعنی «اشراق»، سخن از «عشق بهیمی» و «عشق نفسانی» به میان می‌آورد و ضمن ردّ سخنان جلال‌الدین دوانی در این باب گوید:^۱

این سخن از عشق بهیمی است که منشأ آن افراط شهوت باشد، فاما عشق نفسانی که مبدأ آن تناسب روحانی است در عداد رذایل نیست بلکه از فنون

ارزشهای ادبی نثر اخلاق منصوری

با آنکه نثر فارسی در عهد صفویه بیشتر تحت تأثیر عربی‌نویسی و مغلق‌گویی است و از اوج اعتلای قرون گذشته دورافتاده است، اما مؤلف هر جا که امکان وصف بوده، به شیوه مترسلان و منشیان، نثری شیوا و نسبتاً موزون همراه با آرایه‌های مناسب لفظی و معنوی ارائه کرده است. مثلاً:

پادشاهی کریم عمارتی عظیم ساخته و خوانی بیکران
در آن انداخته و جمع گرسنگان به آن خوان، خوانده و

برکنار مایده عظیم الفایده خود نشانده، بیت:

سرائی از نگار آن سرائی

چو فردوس برین در دلگشائی

غلامان خطائی صف کشیده

به غمزه قلبها را صف دریده

به هر سوئی چو چشم و لعل دلبر

نهاده بر طبق بادام و شکر

و با وجود کثرت لذات‌نفسانی و وفور مستلذات جسمانی، ظروف و اوانی پر شرایبست روحانی که،
مثنوی:

به پیران داده نیروی جوانی

حیات افزا چو آب زندگانی

چو دشنام بتان تلخ و شکرریز

چو روی یار آبی آتش انگیز

و چون مجلس را به انواع خواسته آراسته، از حاضران غیر آن نخواسته که به نعمتش تنعم نمایند و به نظر محبت از هر ذره آفتاب جمالش بیفتند، پس عاقلان باخبر و عارفان صاحب‌نظر خیالات مضله مظلّمه را گذاشته به نور آفتاب عشق، جمال معشوق حقیقی در مرآت شمایل محبوب مجازی مشاهده نمایند و به آتشی که گلستان رخسار جانان را آب دهد، خرمن علم را سوزاند و غبار خزن و گرد کآبت از گوشه خاطر به یاد باده مرتفع سازند و به آب این شراب، سراب وسوسه و خیال و منازعت و جدال شویند.

در شوره کون تخم هستی ندمد

تا ز بر محبت نرسد فیض کرم

در خزانه جود بی‌علت به مفتاح محبت ازلی باز شده و شاهباز وجود از نقش کون و خفا سوی اوج هوای فضای ظهور بی‌انتهای به جناح عشق پرواز جسته... به حکم «حکم الأهل یسری فی الفرع» افراد کاینات و آحاد مبدعات... بر طلب «محبت» مجبول و مفلورند.

بیت:

از بند عشق هیچ دلی را گشاد نیست

شادان مباد هر که بدین مژده شاد نیست

دیگر موضوعات کتاب، به اختصار، عبارت‌اند از:

تجلیه دوم: در حقیقت و صورت حضار و قلعه بدن انسان (اعضاء جوارح، رگها، عضلات، ...)

تجلیه سوم: در بیان خلاقیت انسان و شرح معانی خلاقیت (لغوی، عرفانی، حقیقی، صوفیانه)

تجلیه چهارم: در اشارات به طریق سعادت شامل: انسان و کمال او، کمال حقیقی از دیدگاه ارباب نظر و استدلال (فلاسفه)، اصحاب کشف و حال، مذهب منصور (نظر مؤلف)

مجله ثانیه خود بر سه تجلیه تقسیم شده است:

تجلیه اول: در تمایز میان فضایل و رذایل در اخلاق در عملی است: فضایل اربعه (حکمت، شجاعت، عفت، عدالت) که هر یک به شعب کثیره منشعب شوند.

انواع رذایل: بر سه جنس مقصور است: افراط و تفریط و رذالت، بلادت به ازاء حکمت و خمود و فجور به ازاء عفت و جبن و تهور به ازاء شجاعت و ظلم و انظلام به ازاء عدالت.

تجلیه ثانیه: راه ازاله رذایل، امراض قوت عقلی و علاج غضب است. علاج خوف از مرگ.

تجلیه ثالثه: در فضایل و آداب ملوک و یسار و اعوان و انصار ایشان است: صبر و قوت عزیمت و اصابت رأی و علوّ همّت و عدالت.

بیت:

سرم خاک مستان فرخنده پی
که شویند نقش خرد را به می

عبارات متقننه، عادات ناقصه (مطابقت صفت و موصوف):

ص ۸، ۲.

متاعب، مصایب، سطور، معاهد (جمع مکسر عربی): ص

۳، ۲.

جلوه منشی دیوان وجود (تابع اضافات): ص ۶.

در صدر آن قلعه مغاره به میکه موسوم (حذف بی قرینه

فعل): ص ۳.

در نمونه بالا صنایع ادبی اعم از لفظی و معنوی، چون انواع جناس، مراعات نظیر، سجع، موازنه، اضافه تشبیهی، استعاری، استشهاد به اشعار به تناسب مقال به وفور یافت می شود:

کریم، عظیم: سجع متوازی

ساخته، انداخته: سجع مطرف

چشم، لعل، لب، بادام، شکر: استعاره، تناسب، تشبیه مضمیر

لذات، مستلذات: جناس اشتقاق

ظروف، اوانی: ترادف (ایهام ترجمه)

تلخ و شکرریز: متناقض نما (پارادکس)

آب آتش انگیز: متناقض نما (پارادکس)

نظر محبت: اضافه اقترانی

سراب، شراب: جناس اختلافی (خط)

استشهاد به آیات قرآن، احادیث نبوی و مرتضوی

به مناسبت موضوع از دیگر ویژگیهای نثر ادبی / اخلاق

منصوری است. همچنین، اشعار فارسی از شاعران بزرگ

چون سنایی، نظامی، مولوی، سعدی و حافظ که تعداد

آنها به ۱۱۰ بیت می رسد، اغلب با مضامین عرفانی، بر

ارزش ادبی اثر افزوده است.

تعریف برخی از اصطلاحات خاص

در این کتاب، به مقتضای موضوع، ۱۴۷ اصطلاح در

زمینه های فلسفه، کلام، عرفان، فقه، اخلاق، طب و موسیقی

تعریف شده است که برای نمونه بعضی از آنها یاد می شود:

اخلاق فاضله: که شامل عدالت و عفت و شجاعت باشد.

(ص ۵۴)

اکسیر سعادت: معتبران صاحب عیار عشق را اکسیر سعادت

خوانند. (ص ۷۰)

انسان: عامه علما و کافه حکما انسان را عالم صغیر خوانند و

خلیفه رحمن. (ص ۵۷)

بعد: مجموع دو نغمه باشد و ابعاد در صنعت موسیقی نه

است. (ص ۱۶۵)

تهذیب نفس: بعضی از اکابر آن را اکسیر اعظم خوانده اند.

(ص ۴۶)

حال: کیفیت نفسانی اگر سریع الزوال است. (ص ۱۰۲)

حضرت اسم باطن: در مظهر مکرم بنی آدم به ظهور آمده.

(ص ۸)

حکمت: را تفسیر کنند به خروج نفس به کمال. (ص ۴۰)

حکمت: در اصل لغت موضوع است به ازای راست

گفتاری و درست کرداری. (ص ۴۰)

حکمت: کمال قوت نطق است. (ص ۱۲۱)

خلافت: غایت ایجاد انسان خلافت است. (ص ۴۵)

شجاعت: اعتدال قوت غضبی است. (ص ۱۱۱)

طریق تصفیه: منحصر است در اقامت جوامع عبادات و

ادامت مراسم عدالت و ازاله وساوس عادت. (ص ۶۵)

برخی از ویژگیهای زبانی اخلاق منصوری

زبان این اثر جدا از وضع زبان دیگر آثار فارسی در عهد

صفویه نیست؛ یعنی تقریباً قواعد خاصی بر دستور زبان

فارسی در این عهد حاکم نیست و در بسیاری از قواعد

از زبان عربی پیروی می کند. مواردی چون مطابقت

صفت و موصوف، مذکر و مؤنث، استعمال اسم جمع به

شکل جمع مکسر عربی، تابع اضافات، حذف بی قرینه

فعل، قیود تأکیدی تنوین دار عربی، و نمونه هایی از این

دست.

حمد بیحد ز ازل تا بابد احدیرا که جز او نیست احد
انجام:

از دام عنکبوت که بهر مگس تنند
نتوان امید داشت که عنقا شود شکار

تمام شد کتاب اخلاق منصورى بعون الله الملك العلام بمدينه
سام على يدالحقير محمد رام فى تاريخ سنه ۹۰۶.

ارزیابی کلی نسخه

این نسخه از حیث رسم‌الخط و خوانایی، نسخه‌ای خوب است. جز آنکه در چند مورد کلمات ناخوانا و مغلوط است و مشکل دیگر آن کاستیهایی است که نسبت به نسخه دوم (م) در آن دیده می‌شود؛ با اینکه ظاهراً فاصله تحریر این دو نسخه فقط دو سال است.

از نظر حجم و محتوا با نسخه مجلس شورا (م) و آستان قدس رضوی (آ) اشتراکات بسیار نزدیکی دارد. از همین رو، تقریباً در کار مقابله دو نسخه اخیر در حکم کمک نسخه اساس به کار گرفته شد.

برخی از ویژگیهای زبانی

نکاتی که در باب قواعد نگارش حروف، کلمات، کلمات مرکب، نقطه‌گذاری، اتصال و انفصال و برخی قواعد دستور زبان فارسی در این نسخ بررسی شده، تقریباً با تفاوت‌های اندک در نسخ دیگر نیز به کار گرفته شده است؛ از این رو، موارد و شواهد در نسخه اساس بیشتر نمونه‌برداری و تجزیه و تحلیل شد تا نمونه‌ای برای نسخ دیگر نیز باشد، چه همه کاتبان تابع شرایط حاکم بر زبان فارسی در قرن دهم و یازدهم هجری هستند و اختلاف چندانی در نگارش و قواعد زبان فارسی آن روز ندارند.

به‌طور کلی، می‌توان گفت که قواعد دستوری و نگارشی یک‌دست و مسلمی بر آیین نگارش این عصر حاکم نیست. اینک برخی از نمونه‌ها:

اتصال و انفصال آن: آن‌چنان (ص ۷۸)؛^۳ از آنکه (ص

۳. بر اساس شماره صفحات نسخه بریتانیا.

عقل نظری: قوت ادراکی است که مبدأ تأثیر است از مبادی عالی به قبول صور علمی. (ص ۱۳۳)

عقل عملی: مبدأ بعید تحریک بدنی است در اعمال جزئی به فکر و رویت. (ص ۱۳۳)

عفت: از تهذیب قوت شهوی حاصل شود. (ص ۱۳۴)

علم: حضور مدرک نزد مدرک. (ص ۸۷)

علم فقه: احکام افعال و اعمال که از عاقل بالغ صدور یابد. (ص ۷۸)

مرگ: مرگ خفای ذات انسانی است نه فنا. (ص ۱۷۶)

معرفت: ثمره ایجاد آفرینش معرفت و عبادت است. (ص ۷۱)

نغمه: صوتی است که او را مکثی باشد. (ص ۱۶۴)

ورع: آن بود که نفس ملازمت بر اعمال نیکو و افعال پسندیده نماید و قصور و فتور را بدان راه ندهد. (ص ۱۵۳)

نسخه‌های اخلاق منصورى و برخی از ویژگیهای زبانی آنها

فهرست اجمالی نسخه‌ها بر اساس تاریخ کتابت:

۱. نسخه موزه بریتانیا (بر) تاریخ کتابت: ۹۰۶ قمری.
۲. نسخه مجلس شورا (م) تاریخ کتابت: ۹۰۸ قمری.
۳. نسخه آستان قدس (آ) تاریخ کتابت: ۱۰۰۳ قمری.
۴. نسخه مجلس شورا (م) تاریخ کتابت: ۱۰۰۸ قمری.
۵. نسخه ابوالفتح دوانی (ف) تاریخ کتابت: ۱۰۷۳ قمری.
۶. نسخه دانشگاه تهران (ت) تاریخ کتابت: ۱۰۷۹ قمری.
۷. نسخه مجلس شورا (م) تاریخ کتابت: ۱۰۹۵ قمری.
۸. نسخه دانشکده حقوق (د) تاریخ کتابت: قرن یازدهم.
۹. نسخه مجله معارف (مع) تاریخ کتابت: ۱۳۷۵ قمری.

نسخه موزه بریتانیا

این نسخه عکس از نسخه موزه بریتانیاست به شماره ۱۹۹۶ و شماره میکروفیلم آن در دانشگاه تهران ۱۴۸۹ است. تاریخ کتابت: ۹۰۶ قمری؛ کاتب: محمد رام؛ خط: نستعلیق، خوانا و زیبا. صفحات ۱۳ سطری در اندازه ۲۱۱×۲۲؛ تعداد صفحات: ۱۳۰.

آغاز: بعد از بسمله:

۳۲. آنکه؛ به عنوان حرف ربط در همه جا متصل آمده است.
- رسم الخط چ بی نقطه و با یک نقطه: چراغ، چراغ (ص ۸)؛ جون، چون (ص ۹).
- رسم الخط الف: در وسط کلمات عربی و فارسی: ثلث، ثلاث (ص ۳۱)؛ مشکوة، مشکات (ص ۳۲)؛ همیون، همایون (ص ۱ و ۵۵).
- رسم الخط است نماست (ص ۲)؛ جهانست (ص ۲).
- رسم الخط است (ص ۲۰)؛ حکمت است (ص ۲۸).
- رسم الخط که: آنکه (ص ۳، ۶۵)؛ چندانکه (ص ۱۱۳)؛ اعمال که (ص ۷)؛ آنان که (ص ۸۳).
- رسم الخط گ بدون سرکش: کشته، گشته (ص ۲)؛ جگر، جگر (ص ۵).
- رسم الخط می پیشوند استمراری: میگردد (ص ۱۷)؛ مینماید (ص ۲)؛ می مانند (ص ۳۴)؛ می بینم (ص ۲۸).
- رسم الخط همزه در وسط کلمه: مسئول (ص ۱۹۰)؛ مرآت (ص ۱۷)؛ هیئت (ص ۱۰۷)؛ مسئله (ص ۶۳)؛ اداء شکر (ص ۴۲)؛ عرفاء بزرگوار (ص ۴۲)؛ صفاء جوهر (ص ۷۷).
- رسم الخط همزه به صورت ی کسره اضافه: اسمای متقابله (ص ۲۱)؛ قدمای حکما (ص ۷۹)؛ طغرای سلطنت (ص ۷۲).
- ی نکره: لاله، لاله‌ای (ص ۵)؛ سبزه، سبزه‌ای (ص ۵).
- همزه به شکل ی: شوایب (ص ۹)؛ غوایل (ص ۹).
- همزه قبل از ی نسبت: سرائی (ص ۴۵)؛ خطائی (ص ۴۵).
- رسم الخط هیچ: هیچکدام (ص ۱۰۰)؛ هیچ یک (ص ۸۷)؛ ۳۹.
- رسم الخط هم: همچون (ص ۱۰۲)؛ همچین (ص ۵۵)؛ هم چنین (ص ۳۶).
- رسم الخط ی: کسره اضافه: اسمای متقابله (ص ۲۱)؛ قدمای حکما (ص ۷۹)؛ طغرای سلطنت (ص ۷۲).
- ی نکره: لاله، لاله‌ای (ص ۵)؛ سبزه، سبزه‌ای (ص ۵).
- همزه به شکل ی: شوایب (ص ۹)؛ غوایل (ص ۹).
- همزه قبل از ی نسبت: سرائی (ص ۴۵)؛ خطائی (ص ۴۵).
- اتصال و انفصال در صفات مرکب: دست‌گیر (ص ۴۸)؛ خشکزار (ص ۴)؛ سنگلاخ (ص ۴۳).
- رسم الخط این: این حالت (ص ۹۲)؛ این چنین (ص ۷۳)؛ اینجا (ص ۹۷).
- رسم الخط ی: قدسی، قدسی (ص ۸).
- نون نفی بر سر فعل: نه بینی (ص ۵)؛ نه بندد (ص ۶۶).
- نشانه‌های ابداعی برای تمایز دو مصراع:
سعدی به روزگاران مهر نشسته بر دل
بیرون نمی‌توان الا به روزگاران (ص ۱۵)
- حذف همزه این: درین (ص ۲)؛ برین، براین (ص ۲۵).
- پیشوند بی صفت‌ساز: بیحاصل (ص ۱۲۸)؛ بیخبر (ص ۹۱)؛ بی بصر (ص ۹۱)؛ بی‌پایان (ص ۱).
- رسم الخط به حرف اضافه: بچه، به چه (ص ۴۱)؛ بواسطه (ص ۱)؛ به تبعیت (ص ۱۰۱).
- نسخه مجلس شورا (م ۱)
تاریخ کتابت این نسخه ۹۰۸ قمری است و کاتب آن محمد

۱۳۱۱ قمری. طول ۳۰ و عرض ۱۹ سانتیمتر در بخش نسخه‌های خطی آستان قدس نگهداری می‌شود.
 /اخلاق منصورى در حاشیه این نسخه از برگ ۲۲۶ تا ۳۰۶ آمده است. کاتب همه مجموعه یک نفر بوده که در پایان /اخلاق شمسی خود را دزفولی و مقیم کرمانشاه معرفی کرده است.
 آغاز: بعد از بَسْمَله:

حمد بیحد ز ازل تا به ابد
 احدی را که جز او نیست احد

انجام:

از دام عنكبوت که بهر مگس تنید
 نتوان امید داشت که عنقا شود شکار

تمام شد کتاب /اخلاق منصورى بعون الله و حسن توفیقه فی یوم الاثنین ثانی و عشرين من شهر رجب المرجب سنه ثلاث و الف (۱۰۰۳ق) علی يد العبد الضعیف النحیف المرجو من الله الملك الغنی مندنی بن نورالدین بن کمالالدین خضر شاه معلم دزفولی اللهم اغفر کاتبه و صاحبه و مؤلفه و قاریه و لمن سعی فیه بحق محمد و آله.

چند نکته درباره این نسخه

از آنجا که این نسخه با دو نسخه قبلی شباهت و اشتراک بسیار دارد به عنوان مکمل نسخه اساس به کار گرفته شد. گرچه فاصله زمان تحریرش با دو نسخه قبلی حدود یک قرن است. کاتب در این نسخه آیات قرآن و احادیث نبوی (ص) و اشعار عربی را اعراب‌گذاری کرده و با خط درشت‌تری برای تمایز از نثر کتاب تحریر کرده است. در قواعد نگارش (وصل، فصل..) به نسخه قبلی بسیار نزدیک است. تشدید را عموماً اعمال کرده است. عناوین فصول و شماره‌گذاریها را درشت‌تر نوشته است. برای اشعار فارسی و عربی و تک مصرعها از اصطلاحات مثنوی، رباعی و نظم سود جسته است. در پایان هر صفحه نخستین کلمه صفحه بعد را نوشته است.

بهرام نام دارد. اصل این نسخه از آن کتابخانه جعفر سلطان القرائی در تبریز بوده و مهر این کتابخانه را به تاریخ ۱۲۶۵ قمری در آغاز و پایان دارد و هم اکنون به شماره ۹۱۸۰ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود.
 خط: نستعلیق؛ صفحه اول دارای سرلوحه و صفحات ۱۴ سطری؛ ۶۶ برگ (۱۳۲ صفحه).

آغاز: بعد از بَسْمَله:

حمد بیحد ز ازل تا به ابد
 احدیرا که جز او نیست احد

انجام:

بیت

از دام عنكبوت که بهر مگس کنند
 نتوان امید داشت که عنقا شود شکار

تمام شد کتاب /اخلاق منصورى فی یوم الاحد من شهر ربیع الثانی علی يد الحقیر محمد بهرام سنه ۹۰۸.

چند نکته درباره این نسخه

این نسخه با نسخه عکس بریتانیا اشتراک بسیاری دارد؛ رسم الخط و حتی اغلاط املائی آنها مشترک است و نام کاتب هر دو، یعنی محمدرام با محمدبهرام شباهت دارد. نگارنده برای پیدا کردن سرنخی در این شباهت اصل نسخه مجلس شورا را از نزدیک واری کرد متأسفانه حاصلی نداشت. شاید محمد رام همان محمد بهرام باشد؟ والله اعلم.

نسخه تحریری خوانا دارد و در چند مورد افتادگی‌اش نسبت به نسخه اساس کمتر است.

نسخه آستان قدس رضوی (آ)

این نسخه به تاریخ ۱۰۰۳ قمری تحریر شده و در حاشیه مجموعه به نام /اخلاق منصورى و چند رساله دیگر در اخلاق است. خط: نستعلیق ۱۸ سطری، به شماره عمومی ۳۵۰۴. واقف: میرزا رضا خان نائینی، به تاریخ مرداد

مرد دانشمندی بود. به طوری که متن را فهمیده و نوشته است. این نسخه، در مجموع، خیلی خوب ارزیابی می‌شود.

نسخه تحریر ابوالفتح دوانی (ف)

تاریخ تحریر: ۱۰۷۳ قمری. دارای لوحه و برگ نخست کاغذ آهار مهره و فاصله میان سطور طلایی و مذهب است. خط: نستعلیق ریز. صفحات: ۱۶×۸ و ۱۶ سطر ۷۴برگ.

اصل نسخه در مالکیت آقای سیدحسن منصوری است. ایشان با ۴۰ واسطه طبق شجره نسب معتبر به جناب میرغیاث‌الدین مؤلف/اخلاق منصوری نسب می‌برد. آغاز: قبل از بسمله: جام جهان نما (با خطی جدید) بعد از بسمله: /اخلاق منصوری (خط جدید) حد بیحد ز ازل تا به ابد احدی را که جز او نیست احد

انجام: والسلام علی من اتبع الهدی به تاریخ روز سه شنبه بیست و چهارم شهر محرم الحرام من شهر سنه ثلث و سبعین و الف صورة اختتام یافت الراجی ابوالفتح الدوانی غفرلهما و ستر عیوبهما لحمدالله من اوله الی آخره.

در صفحه بعد از پایان این مطلب نوشته شده: باسمه تعالی شان به تاریخ یکشنبه پنجم شهر شعبان المعظم ۱۳۳۲ مطابق با ... در دارالسلطنه اصفهان این نسخه ابتیاع گردید.

چند نکته درباره این نسخه

ترتیب مطالب را با عدد ۱، ۲، ۳، ... نشان داده است. عبارات عربی اعم از آیات، احادیث و اشعار عربی با نثر فارسی آمیخته و اعراب ندارد. کاتب در حاشیه کتاب ۹ کلمه متن را معنی کرده است. به نظر نگارنده نسخه‌ای با ارزش و تحریر و نثر آن خیلی خوب است.

نسخه دانشگاه تهران (ت)

تاریخ کتابت: ۱۰۷۹ قمری، شماره ثبت: ۱۳۴۸، اندازه: ۱۰×۲۰×۱۴، ۱۴ سطر ۸۷ برگ. خط:

نسخه مجلس شورا ۳ (م ۳)

تاریخ کتابت: ۱۰۰۸ قمری. ضمیمه/اخلاق جلالی تألیف جلال‌الدین دوانی به شماره ۳۹۲۴ و شماره میکروفیلم ۴۳۸۲. در کتابخانه مجلس شورای اسلامی است. قطع: ۲۱/۵×۱۱، خط: نستعلیق ۱۸ سطر. ۱۹۳ برگ (همه مجموعه). جلد: تیماج قرمز. کاتب: علیرضا ابن افضل گیلانی.

آغاز: بعد از بسمله:

حمد بیحد ز ازل تا به ابد

احدی را که جز او نیست احد

انجام: ... و در معانی آنرا اخراج کلام بر خلاف مرام و مراد خوانند و در بدایع آنرا مصالبه و اعاره نامند.

کاتب در پایان کتاب/اخلاق جلالی که ملحق به اخلاق منصوری است، خود را چنین معرفی کرده است:

تمّ الكتاب بعون الله الملك الوهاب فی سلخ شهر ربیع الأول سنه ثمان و الف (۱۰۰۸ق) من الهجرة کتبه الفقیر المحتاج الی رحمة الله الملك الغنی علیرضا بن افضل گیلانی غفر الله ذنوبهما و ستر عیوبهما.

چند نکته درباره این نسخه

آیات و احادیث و اشعار عربی و فارسی با متن آمیخته است. آیات و عبارات عربی اعراب ندارد. عناوین و فصول درشت‌تر نوشته شده است. شماره‌گذاری مطالب با حروف است: اول، دوم، سوم... در وسط هر بیت فارسی و عربی و پایان آن از این نشانه ... سود جسته است. قبل از ابیات فارسی و عربی غالباً از کلمه «نظم» و گاه از «شعر» استفاده کرده و به جای مصراع حرف «ع» را به کار برده است. بدخوانی و غلط‌املائی در این نسخه نادر است. نسخه بسیار منقح و خواناست که با نسخ دیگر، یعنی ابوالفتح و دانشگاه تهران و دانشکده حقوق اشتراک بسیار دارد؛ به ویژه در بخشهای اضافی نسبت به نسخه موزه بریتانیا و مجلس شورا این چهار نسخه با هم اشتراک دارند. کاتب، علیرضا افضل گیلانی،

تهران متعلق به قرن یازدهم هجری دانسته شده است. کاتب: نامعلوم، خط: نستعلیق، کاغذ سپاهانی آهارمهره، جلد: تیماج مشکی ۷۲ برگ. ۸۸×۱۱، ۱۷ سطر ۱۳×۶، نیمه نخست برگ ۵۶ سفید است.

آغاز: بعد از بسمله:

حمد بیحد ز ازل تا بابد

احدی را که جز او نیست احد

انجام: تمت الرساله و الحمد لله رب العالمین.

چند نکته درباره این نسخه

اغلب آیات و عبارات عربی با متن آمیخته است و اعراب ندارد. در بعضی موارد ابیات فارسی و عربی را با اصطلاح فرد، نظم آورده است و برای ابیات عربی «عربی» نوشته است. در وسط دو مصراع از نشانه استفاده کرده است. جای بیشتر عناوین و فصول کتاب سفید است.

نسخه چاپی در مجله معارف مرکز نشر دانشگاهی (مع) این نسخه به کوشش حجة الاسلام شیخ عبدالله نورانی در شماره ۲ (پیاپی ۳۸)، مرداد-آبان ۱۳۷۵، صفحه ۹۶ تا ۱۶۰ به چاپ رسیده است.

مصحح در مقدمه مقاله آورده که دو نسخه از این اثر در اختیار داشته است؛ اولی همان نسخه مجلس شورا است و نسخه دیگر که ایشان مدعی شده در مواردی به آن مراجعه فرموده‌اند، همان نسخه (۳م) است که به شماره ۳۹۲۴ همراه با متن اخلاق جلالی است.

نسخه (۳م) در همین مقاله معرفی شد. این نسخه نسبت به نسخه نخست مصحح حدود ۶۰ صفحه اضافه دارد که مصحح متذکر آن نشده است. نگارنده موارد بدخوانی مصحح را که تا ۶۱ مورد رسیده، در مقدمه مفصل تصحیح و تحقیق اخلاق منصوری آورده است.

معرفی چند نسخه خطی دیگر از اخلاق منصوری

در ضمن کوشش برای یافتن نسخ دیگر از اخلاق

شکسته‌نستعلیق تا برگ ۶۲ و از آنجا تا پایان نستعلیق است. کاتب: نامعلوم. کاغذ: فرنگی. جلد: تیماج مشکی مقوایی.

آغاز: بسمله:

حمد بیحد ز ازل تا به ابد

احدی را که جز او نیست احد

انجام: تمّ هذا الكتاب بعون الله الملك الوهاب في يوم الاربعاء عشرين شهر شعبان المعظم سنة تسع سبعين الف من الهجرة.

چند نکته درباره این نسخه

این نسخه با نسخ م ۳ و ف شباهت بسیار دارد. رسم الخط و حجم آن با این دو نسخه تقریباً یکی است. آیات، اشعار و اعلام و عناوین در متن برجستگی ندارد. عبارت عربی اعراب‌گذاری نشده است.

نسخه مجلس شورا (م ۲)

تاریخ کتابت: ۱۰۹۵ قمری، کاتب: نامعلوم، شماره ثبت: ۲۰۹۰، خط: نستعلیق واضح و خوانا، ۹×۱۴ هر صفحه ۹ سطر، ۱۲۲ برگ.

آغاز: بعد از بسمله: شکر بیغایت و ثنای بینهایت و ستایش بیغایت پادشاهی را سزااست...

انجام: تمت رسالة الاخلاق بعون الملك الخلاق سنه ۱۰۹۵.

چند نکته درباره این نسخه

خط نستعلیق درشت و خواناست. جای عناوین فصول، ابیات و اشعارش فارسی و عربی، سفید است. قواعد رسم الخط و نگارش همانند دیگر نسخ به شیوه فارسی‌نویسی عصر صفوی است. افتادگی در این نسخه فاحش است؛ در برگ ۸۴ به عقب برگشته، و در برگ ۸۸ دنباله مطلب به برگ ۸۴ بر می‌گردد و از برگ ۱۰۷ افتادگی بسیار است.

نسخه دانشکده حقوق دانشگاه تهران (د)

تاریخ کتابت: ندارد؛ ولی در فهرست نسخ خطی دانشگاه

۳. *اخلاق منصوری*، (جام جهان‌نما): با یادداشتهای سید عبدالعزیز طباطبائی، نجف، کتابخانه امیرالمؤمنین، به شماره ۴۱۷: ۵.

۴. *الذریعه*، جلد ۵، ص ۲۴

«جام جهان‌نما» فی فنون الحکمه فارسی الاستاد البشر غیاث‌الحکما المیر غیاث‌الدین منصور الدشتکی المتوفی ۹۴۸ قمری نسخه منه فی مکتبه عبدالحمیدخان الأول کمال فی فهرستها، قطعه منه فی الخزائنه الرضویه منضمة الی تأویل الآیات، للمولی عبدالرزاق الکاشانی، ... من اول الرساله الاولی من الوجه الثالث من «جام جهان‌نما» اوله:

حمد بی حد ز ازل تا به ابد
احدی را که جز او نیست احد ■

منصوری به نسخه‌هایی ناقص یافتیم که به برخی از آنها اشاره می‌شود:

۱. *جام جهان‌نما* (اخلاق منصوری): شماره ۲۷/۲۴۶۴ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. این نسخه در حاشیه یک مجموعه نفیس از برگ ۶۱۲ تا ۷۱۷ آمده است. قرن ۱۱ قمری.

آغاز: افتاده [میزان افتادگی از نصف هم بیشتر است].
انجام: والسلام علی من اتبع الهدی. کاتب و تاریخ تحریر: نامعلوم.

۲. *اخلاق منصوری*: در مجموعه به شماره ۱/۷۷۲۵ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به خط نستعلیق، متعلق به قرن ۱۲ قمری.

آغاز: بعد از بسمله:

حمد بیحد ز ازل تا به ابد احدی را که جز او نیست احد
انجام: افتاده است (فهرست دانشگاه، جلدها) نسخه دیده شد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی